

СИСТЕМАТА ИЛТИЗАМ И ПРАВОМОЩИЯТА НА
ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVII И XVIII В.

Красимира Мутафова

THE SYSTEM OF *ILTIZAM* AND THE POWERS OF THE
ORTHODOX CHURCH IN THE OTTOMAN EMPIRE
DURING THE SECOND HALF OF THE 17th AND 18th CC.

Krasimira Mutafova

Abstract: *In the focus of the study are the repeatedly discussed in the historiography here and abroad powers of the Orthodox Church under the Ottoman rule. Despite the considerable volume of documents compiled by the Ottoman chancellery, a number of issues remain controversial. On the basis of selected documents from the “Piskopos kalemi” fund of Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul – patriarchal and metropolitan pleas (arzuahals), public petitions (mahzars), various types of sultan orders (fermans, hükms, etc.), income-expenditure statements (suret, suret-i ruznamçe hakani, etc.) – is made an attempt to be tracked the specific dimensions of the guarantees and powers given more than two centuries after the initial settlement of the status of the Patriarchy under the rule of Sultan Mehmed II. The comparative analysis of the information provided by these documents gives the opportunity to understand to what extent and how exactly the direct linking of the collected by the Orthodox hierarchs (patriarchs, metropolitans, bishops) church taxes and fees with the system of Iltizam during the second half of the 17th and 18th cc., affects the perimeter of these powers in religious, legal and political terms.*

Keywords: *Orthodox Church, religion, Ottoman rule, Ottoman documents, Piskopos kalemi fund, patriarchal and metropolitan pleas (arzuahals), public petitions (mahzars).*

Историята на православната църква в Османската империя в края на XVII и XVIII в. – крайно динамична в политическите си, стопански, социални, и специфично религиозни измерения епоха – е белязана с решаващи за последващото ѝ развитие промени. Тясното обвързване на църковните институции на макро и микро ниво с твърде противоречивата в конкретните си характеристики система *илтизам*, се оказва с определящо значение за позициите и правомощията на православните архиереи, респ. православната църква.

Въпреки значимия обем документи, изготвени от османската канцелария и тези, съхранявани в синодалните архиви, редица въпроси относно тези правомощия, определящи за изясняване на сложното ѝ статукво под османска власт, все още остават спорни. В немалка степен това се дължи на факта, че до този момент архивните източници от XV, XVI в. и дори до последната четвърт на XVII в. са сравнително ограничени¹, а немалко от наличните са със спорна автентичност². В редица изследвания освен това се игнорира обстоятелството, че след началното уреждане на положението ѝ при султан Мехмед II православната църква далеч не е неизменна и статична структура през вековете.

Без да представям в детайли тези дискусии, със значимо „досие“ в историографията на XX и XXI в., включително и в собствените ми изследвания³, ще отбележа, че макар и условно, те биха могли да бъдат поставени под знаменателя на поне две теории – т. нар. теория за *миллетите*, подложена на критичен анализ от В. Braude (**Braude 1982**, 69 – 88)⁴ и *мюлтезим* теорията⁵, все по активно навлизаща в научното пространство през последните години. Във фокуса на разискванията на привържениците и на двете теории са

¹ Върху издаваните в полза на православните йерарси берати и фермани съществува обширна специализирана литература, но поне засега са публикувани твърде малко от тях за периода XV – втората половина на XVII век. Вж. напр. **Захарιάδου 1996** (публикува най-ранните берати от XV и XVI в.); **Kabrda 1955**, 136 – 169; **Тричковић 1980**, 61 – 162; **Шулетић 2010**, 177 – 193; **Шулетић 2012**, 151 – 183 и др. Безспорен принос за този ранен период са фундаменталните изследвания на гръцкия османист П. Конортас върху Вселенската патриаршия, базирани на десетките проучени берати и фермани. **Κονόρτας 1998** и др. Вж. и **Inalcik 1982**, 437 – 449 и др.

² Бератът, издаден в полза на патриарх Дионисий III през 1662 г. например съществува като текст само на гръцки език. Бератът (само на гръцки) е публикуван от М. Gedeon (**Γεδεών 1910**, 9 – 14), но немалко изследователи са скептични относно автентичността му. Вж. и коментара на Р. Конортас (**Κονόρτας 1998**, 57). Подобен е случаят с берата на Дионисий IV, който съществува като текст само на френски и в гръцки превод и е без ясно датиране. Публикуван е първо на френски от Aumon (Jean Aumon, *Monumens authentiques de la religion des Grecs, et de la fausseté de plusieurs confessions de foi des Chrétiens orientaux*, La Haye: 1708, pp. 486) и на гръцки от М. Gedeon с много липсващи пунктове в превода (по **Γεδεών 1910**, 98 – 99).

³ Представянето на отделните тези и спорни проблеми вж. у: **Мутафова 2013**, 32 – 53.

⁴ В. Braude категорично поставя въпроса за нейното митологизиране, не само в политическото и правно пространство на XVII и XVIII в., но и в съвременните османистични изследвания. Макар и донякъде краен според мен, този подход задълбочава дискусията и най-вече провокира нов поглед към изворите и преосмисляне на наложилите се в общите и специализирани изследвания тези. Вж. например коментарите и тезите на D. Goffman, P. Konortas, M. Ursinus и др., както и на самия В. Braude, в отговор на отправените към него критични бележки. (**Goffman 1994**, 135 – 158; **Konortas 1999**, 169 – 179; **Ursinus 1993**, 61 – 64. **Braude 2000**, 418, fn.3).

⁵ Ролята на патриарха като *мюлтезим* е разисквана пространно в изследването на М. Кенаноғлу (**Kenanoğlu 2004**) и дисертацията на А. Papademetriou (**Papademetriou 2001**). Подходът и аргументите на двамата автори обаче са доста различни. Вж. коментара върху твърденията на авторите по-долу в текста.

начинът на утвърждаване на Геннадий Схоларий – първият патриарх след падането на византийската столица; естеството и обхватът на правомощията на патриарха, независимо дали са религиозни, правни, политически или икономически⁶. Една от доминиращите тенденции в историографията, посветена на т. нар. система на миллетите⁷, е да се припишат твърде широк кръг правомощия на патриарха в рамките на османската администрация, като се започне от времето на Мехмед II и интронизирането на Геннадий Схоларий. Патриархът се счита за етнарх / *миллетбаши* на православните поданици, приписват му се твърде голям обхват от права и привилегии, както и законодателна и правна юрисдикция⁸, а Патриаршията се представя като автономна институция в османската държава. Разногласия сред привържениците на тази теория възникват относно статуквото на църквата до и след османското завоевание. В противовес на популярното в историографията становище за чувствително разширяване на юрисдикцията на Константинополската патриаршия след османското завоевание и категоричното ѝ доминиране над другите поместни църкви, автори като Sp. Vryonis и N. Pantazopoulos подчертават, че завоеванието всъщност не променя старото статукво на доминация на Църквата над светската власт (Vryonis 1983, 94–96, 110–111; Pantazopoulos 1967, 43). Още през последните два века преди падането на Константинопол според N. Pantazopoulos Църквата вече е започнала да заменя държавата в изпълнение на съдебната власт и султан Мехмед II на практика узаконява едно вече съществуващо положение. Подобно прекомерно адмириране на политическата власт на патриарсите се разминава според H. Inalcik (Inalcik 1998, 195–196) с реалностите в Османската империя и далеч не отговаря на ролята на патриарха като служител на османската администрация⁹. Споровете около писменото

⁶ Пореден опит да се осмислят позициите на патриарха, респ. на Константинополската патриаршия в контекста на османската действителност от XVIII в. е наскоро (2011) защитената дисертация на E. Bayraktar-Tellan „The Patriarch and the Sultan: the Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire“. Както авторката сама подчертава, целта на изследването ѝ е да контекстуализира историята на Патриаршията в рамките на нейния османски произход и да демонстрира постепенното ѝ преобразуване през XVIII в. (Bayraktar-Tellan 2011). Вж. и: Çolak, Bayraktar-Tellan 2019.

⁷ Началото на т. нар. теория на миллетите поставят Gibb и Bowen, според които султан Мехмед II официализира положението на зиммите в три признати миллета: православен, арменски и еврейски. Gibb, Bowen 1957, 207–261. Подобно стереотипно представяне дава Arnakis (Arnakis 1952, 238). По-подр. за отделните автори, привърженици на тази теория вж. у: Мутафова 2013, 33–36.

⁸ В дадения му ферман, съобразно представения в запазените хроники текст, се отбелязва: „Бъди щастлив патриарх и имай нашето приятелство във всичко, което пожелаеш и се ползвай с всички ваши привилегии, които патриарсите преди теб са имали“. Цит. по: Pantazopoulos 1967, 13–22.

⁹ В подкрепа на твърдението си H. Inalcik изтъква факта, че след като Синодът избира патриарха е необходим официален османски берат, за да бъде завършен процеса на назна-

потвърждаване на тези правомощия¹⁰ според мен не променят факта, че при султан Мехмед II не само се следва протекцията, която ислямското право и практика гарантират на Църквата по линия на пакта *зимма* (по-подр. **Мутафова 2013**, 20–32), при спазването на конкретно определени ограничения, но се поставя началото на интегриране на църковните институции към османската административна система и обстойното документализиране на дейността им в османската канцеларска практика. До края на XVIII в. към дефтерхането съществува т. нар. отделение *Пископос муката'асъ калем* („Канцелария за епископските мукатаи“), наречено през XIX в. *Пископос халифеси калем*, в което именно се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви и манастири, съхраняват се всички берати, фермани и различен тип финансови документи, пряко свързани с техните духовни предстоятели. Немалка част от документооборота на тази канцелария е съхранена и каталогизирана в няколко фонда на Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция¹¹: фонд *Piskopos kalemi, Kilise defteri*¹² (букв. „регистри на църквите“) и *Cevdet Adliye*, пряко свързани с функционирането на православната църква. За целите на настоящото изследване са коментирани документи най-вече от фонда *Piskopos kalemi* – берати, различен тип султански разпореждания, патриаршески и митрополитски молби (арзухали), колективни прошеня (махзари), извлечения от финансово-отчетни документи (сурети) и пр. За разлика от документите, каталогизирани в другите два фонда, те разкриват, условно казано, пресечната точка между

чението му, точно както при назначаването на *kethüdâsi* на дадена гилдия (**Inalcik 1986**, 135–142).

¹⁰ Според N. Pantazopoulos например много е вероятно бератът и ферманът, дадени на Генадий Схоларий, наистина да са станали жертва на опожаряването на патриаршията в нач. на XVI в. **Pantazopoulos 1967**, 25, бел. 59. Относно статута на патриарха и берата, издаден на Генадий през 1454 г., вж. **Inalcik 1991**, 407–408, 415. Н. Inalcik обръща внимание върху факта, че в изследванията се приема, че документът, издаден на Генадий Схоларий през 1454 г., е тип договор (раст), подобен на капитулациите, дадени на чужденците немюсюлмани на ислямска територия, осигуряващи им сигурни привилегии и гаранции под клетва. Същият този документ, даден на Схоларий, се интерпретира и като харта / грамота, организираща източноправославната общност под османска власт в автономна структура под властта на патриарха. Немислимо е според Н. Inalcik при положение, че султаните са назначавали митрополити с берат преди 1453 г., Мехмед II да се е въздържал от подобен берат при назначаването на патриарха. Вж. и: **Babinger 1978**, 104–107. Крайно скептичен относно наличието на писмено потвърждение на правата, дадени на Генадий Схоларий, е М. Kenanoğlu (**Kenanoğlu 2004**, 78–82).

¹¹ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul*.

¹² Към сериите *Divân-i Hümayûn u Bâb-i Âsafî defterleri*. (A.DVN.KLS.), б.м., с. 39 в каталога. Те съдържат всички съхранявани фермани, издадени по повод официално дадените разрешения от централната османска власт на намиращите се в империята немюсюлмански храмове, училища, благотворителни учреждения и пр.

теория и практика. Обстоятелствените изложения по повод възникнали проблеми и съдебни спорове от най-различен характер, както и пояснителните бележки, справки и резолюции на съответните ведомства дават реална възможност да се проследи фактическото приложение на дадените гаранции и правомощия в религиозно, семейно-брачно и финансово отношение повече от два века след интронизирането на Генадий Схоларий през януари 1454 г.¹³ В тях са поставени едни от основните въпроси, свързани с общовалидният характер на статута, позициите и степента на автономност на православните йерарси, фиксирани в издаваните берати и фермани през XVII и XVIII в. Сравнителният анализ на информацията, която те предоставят, дава възможност да се осмисли доколко и как точно прякото обвързване на събираните от православните архиереи (патриарси, митрополити, епископи) църковни данъци и такси със системата *илтизам* през втората половина на XVII и XVIII в. влияе върху периметъра на делегираните им правомощия в религиозно, правно, финансово и политическо отношение.

Ще отбележа преди всичко, че в разглеждания документален материал от края на XVII и XVIII в. за обозначаване на правомощията на православните духовни архиереи (патриарси, митрополити, епископи) по повод събираните църковни данъци и такси в съответните епархии е употребен терминът *илтизам*. Т.е. в документацията на османската канцелария православните духовни предстоятели са сведени буквално до „мюлтезими на църковни мукатаи“¹⁴ – откупчици, арендатори на църковните данъци на собствената си общност. Ето защо, както подчертава и един от изследователите на сръбската църква през този период – Н. Шулетич, на езика на османската администрация патриарх на първо място означава наемател на държавни приходи, или арендатор на църковни данъци и такси (**Шулетич 2011**, 97 – 98). Стойността на годишния доход от тези църковни задължения се определя като църковна *муката*'а. Или, поне от гледна точка на фискалните задължения, духовните йерарси (константинополският и предстоятелите на поместните балкански църкви, както и съответните митрополити и епископи), до голяма степен са приравнени с другите наематели (мюлтезими) на държавни приходоизточници. Друг е въпросът дали за държавата религиозните им задължения са имали далеч по-малко значение от фискалните, както твърди М. Kenanoğlu (**Kenanoğlu 2004**, 185). В изложената

¹³ Надявам се, че наскоро излязлата документална книга „Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив)“, която подготвихме съвместно със Ст. Андреев и М. Калицин, с публикуваните преводи на 229 документа ще предостави нови възможности за цялостно проучване на историята на православията на Балканите през XVII и XVIII в. (**Андреев, Калицин, Мутафова 2019**).

¹⁴ Класическото определение за *муката*'а е държавен приходоизточник (земя, мини, солници, митници, данъчни райони и пр.), отдаван на откуп чрез търг на частни лица за определен срок – най-често от една до три години.

от него концепция *ruhani nitelikli iltizam sistemi* (букв. „система илтизам, квалифицирана като духовна“), която той определя като една разновидност на системата *илтизам* (Kenanoğlu 2004, 59), приложеният подход и интерпретация на документалния материал пренебрегват властта и правомощията на патриарха/патриаршията спрямо подведомственото им паство (Kenanoğlu 2004, 185 – 186). Авторът практически се стреми да докаже, че позицията на патриарха не се простира извън задълженията му на *мюлтезим*. Доста по-различни аргументи в подкрепа на *мюлтезим* теорията привежда в дисертацията си „Ottoman Tax Farming and the Greek Patriarchate: An Examination of State and Church in Ottoman Society (15th – 16th century)“ А. Papademetriou (Papademetriou 2001). Патриаршията според Papademetriou се приема от османците предимно за данъчна фискална единица, подобно на всички други от този тип в империята, тъй като годишните приходи се събират от нея. В разсъжденията си върху статуса на патриарха/патриаршията той фактически игнорира обаче водещата роля на ислямските принципи в политиката на Османската империя, която според него е действала по-скоро като ефективна и прагматична администрация.

Самата формулировка *пископос муката'асъ*, от друга страна, показва гледната точка на държавата, която, поне формално, разглежда патриарсите и митрополитите като мюлтезими на оформени със съдебен и фискален имунитет мукатаи. Във водените от 1641 до 1837 г. дефтери на епископските мукатаи и в документите от фонда *Piskopos kalemi*, са засвидетелствани редица детайли от функционирането на тази система на централно и провинциално ниво. Важен етап от развитието на тази система, пряко повлиял върху правомощията на патриарха, е разширяването ѝ (Inalcik 1980, 327 – 333) с въвеждането на системата *маликяне*, регламентирани с указ от 1695 г. (Genç 1973, 231 – 296; Genç 2000). Тези допълнителни фискални промени имат своите рефлексии и в системата на патриаршията и поместните църкви. В системата *маликяне* собственикът на *маликяне* има доживотно право върху данъчните приходоизточници, като по този начин държавата си осигурява приходи за бъдещите години и печели нов източник на доходи – *му'аджджеле* – цената, която следва да бъде платена за *муката'а*, продадена като *маликяне* (Genç 2000, 105, 158). Респ. размерът на *му'аджджеле* следвало да бъде възможно най-голям, за да може държавата да се възползва ефективно. Важно е да се отбележи, че системата е не само фискална, но и административна институция – като продава данъчните доходи на *муката'а*-та в определена област, държавата прехвърля и част от административните и полицейските отговорности на собственика на *маликяне*. С оглед на прякото ѝ отражение върху позициите на православните йерарси, ще отбележа, че разцветът на системата *маликяне* е от 1720 до 1760 г.

Преди всичко следва да се изтъкне, че от административна гледна точка важен критерий за това как държавата възприема и оценява длъжността и функциите на патриарха и православните архиереи (митрополити и епископи) са изразите, с които се определят задълженията им към държавата. Най-често използвани за патриарсите и митрополитите изрази съответно са: *taht-i iltizamında olan* (който е в илтизама на), *patriğin iltizamında olan kasaba* (градът, който е в илтизама на патриарха), *dahil-i iltizamında olan kazayada* (в казата на неговия илтизам), *dahil-i iltizamında olan mahallerde* (в районите на неговия илтизам), *metropolidlerin taht-i iltizamında olan* (който са в илтизама на митрополитите)¹⁵.

Не по-малко индикативен е начинът на обозначаване на подведомствените на патриарсите и митрополитите православни духовници и енориаши в патриаршеските молби от разглеждания период:

– *taht-i iltizamında olan kaza ve nahiye ve kuralarda sakin piskopos, papaslar ve zimmi* (живеещите във влизащите в неговия илтизам кази, нахии и села епископи, попове и зимми, **BOA, D. PSK. 23/10**);

– *iltizamına dahil kazalarda sakin rum reayasının* (православната рая, живееща в казите към неговия илтизам, **BOA, D. PSK. 23/112**);

– *patriklerin iltizamlarına dahil mahallerde kaza ve nevahi ve kurada sakin reaya tayfesi* (раята, живееща в казите, нахиите и селата, които са в илтизама на патриарха, **BOA, D. PSK. 28/52**);

– *metropolid-i mersumun taht-i iltizamında olan rum reayası* (православната рая, която е в илтизама на споменатия митрополит, **BOA, D. PSK. 27/141**) и др.

Следва да се отбележи, че терминът *илтизам* (с ар. произход) е полисемантичен, включително и като употреба в османския език. Сред няколкото му значения, освен историческото, с което се обозначава системата на откупуване на държавните приходоизточници, са: ‘преференция, фаворизиране’ (**Redhouse sözlüğü 2011**); ‘доброволно начинание’, ‘неразделно от’ (**Redhouse 1996**); ‘покровителство, подкрепа’; ‘удръжка’ (**ТБР 2009**) и др. В преводите на османски документи и изследванията върху православната църква през османския период нерядко се използва и значението ‘юрисдикция’. В отделни случаи това би могъл да бъде по-подходящият превод в контекста на дадения документ, но не би следвало терминът *илтизам* да бъде повсеместно заменян с подобно вторично значение – такава една употреба би „подменила“ същностните характеристики в статута на православната църква в рамките на системата *илтизам*.

Функционирането на системата *илтизам* на всички нива на православните църковни структури намира пряк израз и в начина на обознача-

¹⁵ Подобни примери, но най-вече от архивните документи, съхранявани във фонда C.ADL., дава М. Кенаноğlu (**Kenanoğlu 2004, 62**).

ване на статута на митрополиите и епископиите в рамките на съответните патриаршии и архиепископии – споменатата митрополия... е измежду митрополиите в илтизама на константинополския/ипекския/охридския патриарх. По подобен начин е обозначен статут на различните митрополи (Търнови, Видин, Софийа, Филибе, Силистре, Диметока и др.) и епископии (Лофча, Етреполу, Излади, Селви, Шумну и др.) в рамките на Константинополската патриаршия и под юрисдикцията на поместните църкви на Балканите – Печката патриаршия (Босна, Кюстендил, Дупниче, Разлок, Ихтиман, Самако и др.) и Охридската архиепископия-патриаршия (Гьорюдже и Бихлище, Костур, Кесрийе и др.) в десетки документи (патриаршески и митрополитски молби, концепти за хюкм, арзове, различен тип финансови документи) от XVIII в. (BOA, D. PSK. 4/38, 7/101, 12/77, 12/85, 13/31, 13/75, 14/52, 14/134, 16/72, 16/78, 16/ 124, 16/137, 17/3, 17/63, 19/117, 19/121, 19/126 23/10, 23/112, 28/80, 28/95, 29/101 и др.)

С важно значение от гледна точка на общата правна рамка и йерархия на православните структури в Османската империя е въпросът за ясното разграничаване и обособеност на поместните балкански църкви спрямо Константинополската патриаршия. Тази самостоятелност на Печ и Охрид е красноречиво заявена в арзухал на неизвестен подател от 1740 г., претендент за „поста патриарх на Охри“: „Патриаршиите на всеки един от патриарсите на Истанбул, Охри и Ипек са различни и патриаршията Охри не влиза в илтизама на истанбулския патриарх. От старо време за уреждането на плащанията към държавата на всеки един от патриарсите на Охри и на останалите техни дела и проблеми е бил назначаван по един негов капукетхюда в столицата.“ (BOA, D. PSK. 12/6). Категорично разграничение е фиксирано и в молбата на босненския митрополит Гавриил от 1745 г. В деркенара за условията на берата е уточнено, че „митрополията Босна и районът ѝ е в илтизама на ипекския патриарх и е възложена на духовника Гавриил...“, но че тя „...не е в илтизама на истанбулския патриарх“. Добавено е освен това, че „следва да се издадат свещени заповеди съгласно условията на бератите [на митрополитите], които не се числят към Истанбулската патриаршия“ (BOA, D. PSK., 14/109).

Пряк израз на делегираните правомощия и власт на православните архиереи са издаваните им берати и фермани (вж. бел. 1), подновявани в случай на *sülûs-ı hütmâûîn* (възкачването на новия султан на престола). Те именно обезпечават правото на съответните патриарси, митрополити и епископи да получават известни приходи от подведомственото им духовенство и от епархийското православно население при точно определени условия въз основа на подробно регламентирани църковни данъци и такси.

С подчертана плътност на информацията се отличават и „разяснителните“ султански заповеди към издаваните берати, неотменна част от

процедурата, свързана с назначението на даден архиепiscop (BOA, D. PSK., 12/143, 14/53, 19/117, 23/112, 29/88 и др.). Въпросните фермани се разпращат до кадиите на казите в обсега на съответната митрополия и епископия и това, от своя страна, е още една възможност за уточняване на обхвата на съответните епархии.

Бератите и патриаршеските документи, свързани с тях, може би най-ясно показват, че османската администрация счита Патриаршията за част от своята административна структура. Заемането на съответния пост е било възможно само ако кандидатите за него са притежавали *берат* относно назначаването си като „държавен наемател“, и ако всяка година, съобразно условията на системата *илтизам*, заплащат наема – отсек (*макту*)¹⁶, за закупената *муката*'а. Въпросният отсек, както сочат извлеченията от приходо-разходните дефтери (т.нар. *сурет* дефтери), се равнява на стойността на данъка *пешкеш*, внасян в държавната хазна при встъпване в сан на нов архиепiscop, като задължително условие за заемане на съответния пост.

Трудно е да се проследят промените в размера на пешкеша през втората половина на XVII и XVIII в. спрямо предходния период, поради сравнително ограничената информация за него. Досега са публикувани много малко патриаршески берати за периода от втората половина на XV до втората половина на XVIII в.¹⁷ За XV в. е известен бератът, даден на патриарх Симеон I през 1483 г., публикуван в османски и в гръцки превод (**Захарιάδου 1996**, 160 – 162)¹⁸, а за XVI – бератът на Йеремия I от 1525 г., публикуван в османски и в гръцки превод (**Захарιάδου 1996**, 177 – 178.). В редица изследвания като единствен, точно датиран патриаршески берат от XVII в., се сочи бератът на Дионисий III от 1662 г., публикуван от М. Gedeon (**Γεδεών 1910**, 9 – 14). Бератът на Дионисий IV¹⁹, който е с неясно датиране, е публикуван

¹⁶ Наличната фискална османска документация сочи, че системата *макту*, като метод за събиране на данъците, включително и църковни, става преобладаваща през XVIII в. Прилагането ѝ изисква пряко споразумение между данъкоплатците и администрацията относно размера на колективните данъци, които една общност трябва да плати на държавата като еднократна сума (**Inalcik 1980**, 333).

¹⁷ P. Konortas включва в изследването си например 14 патриаршески берати, 7 от които са издадени преди XIX в. (**Κονόρτας 1998**). Заслужава внимание последната публикация на Н. Çolak и Е. Bayraktar-Tellan (**Çolak, Bayraktar-Tellan 2019**).

¹⁸ Някои автори имат категорични съмнения относно автентичността му (**Kenanoğlu 2004**, 87).

¹⁹ Патриарх Дионисий IV е известен с прозвищата „Шехр огланъ“ и „Муселим“. Заема неколккратно патриаршеския престол: ноември 1671 – 14 август 1673 – за първи път; 29 юли 1676 – 2 август 1679 г. – за втори път; 30 юли 1682 – 10 март 1684 г. – за трети път; края на март 1686 – 12 октомври 1687 г. – за четвърти път; август 1693 – април 1694 г. – за пети път. Оценките и сведенията за него са твърде противоречиви, но е безспорно, че не остава встрани от големите събития на своето време. След края на първото и второто си патриаршество оглавява за кратко Филипополската митрополия. Според някои османски

първоначално на френски език и в гръцки превод от френски (Γεδεών 1910, 98 – 99), но и той е скептично приеман в немалко изследвания²⁰.

Подходящи за един сравнителен анализ биха могли да бъдат обаче десетките документи, издавани в *Пископос муката'асъ калем* („Канцелария за епископските мукатаи“). Те не само допълват и детайлизират информацията относно институционализирането на пешкеша, но и очертават превратностите в развитието на православната църква след Генадий Схоларий – първият интронизиран православен патриарх след падането на Константинопол. През 1454 г. нито патриархът, нито неговите митрополити са заплащали *пешкеш* (Вж. напр. **Babinger 1978**, 105; **Runciman 1968**, 168 – 169; **Inalcik 1991**, 423; **Kenanoğlu 2004**, 84 – 85, 187 – 188 и др.). „Благодарение“ на оспорваната борба за патриаршеския пост и непрестанните интриги между претендентите²¹ само десетилетие по-късно (през 1464/1465 г.) вместо ежегодната издръжка от 1000 златни монети, давани първоначално на патриарха, е въведен противоположен принцип – заплащането на *пешкеш*²². Първият, който заплаща *пешкеш*, е патриарх Симеон, осигурил назначаването си срещу 1 000 златни монети²³, но същият много скоро е отстранен от поста (**Runciman 1968**, 168 – 169; **Babinger 1978**, 105). Първоначалният размер, възлизащ на 2 000 гроша, чувствително нараства впоследствие²⁴. Не случайно в последните изследвания върху *пешкеша* се отбелязва, че именно в резултат на институционализирането му започва и прилагането на т. нар. „духовен илтизам“ (**Kenanoğlu 2004**, 85) като начин на управление на немюсюлманите. През 1686 г. патриаршеският *пешкеш* е заменен с годишна сума.

документи именно тогава увеличава църковните данъци на населението поради направени дългове. Вж. **ПЭ 2007**, 305 – 307; **Мутафова 2011**, 47 – 59.

²⁰ В изследванията си Р. Konortas например сравнява църковните берати от XVII и XVIII в. и прокарва становището, че често срещаните изрази в по-ранните и по-късните берати дават основание да се предположи, че по-ранните може да са неистински. Той предполага, че бератът на митрополита на Лариса от 1604 г. може да не е съставен до 1850 г. (**Konortas 1988**, 259 – 286).

²¹ Генадий Схоларий е първият потърпевш от развихрилите се конфликти. В продължение на десет години е назначаван три пъти за патриарх и накрая се оттегля в манастира „Св. Йоан Продромос“ до Сер (**Runciman 1968**, 193; **Turner 1969**, 420 – 455).

²² В изследването си върху Вселенската патриаршия П. Конортас се спира в детайли на появата и настъпилите промени в събирането на знаковия за правомощията на православните йерарси *пешкеш* (**Κονόρτας 1998**, 167 – 174). Х. Иналджък, от друга страна, отбелязва, че не се знае кога *пешкешът* става годишно плащане, но е добре известно, че османците го превръщат в плащан по традиционния начин данък (**Inalcik 1991**, 423).

²³ Според берата, даден на патриарх Симеон I през 1483 г., годишното плащане от 2000 флорина, е трябвало да се внася в хазната на Великден (**Ζαχαριάδου 1996**, 160). Детайли около тази промяна дава и М. Кенаноглу, който изтъква, че *пешкешът* е институционализиран като данък при повторното завръщане на Симеон на патриаршеския пост с внесените в хазната 2 000 фидури (**Kenanoğlu 2004**, 84).

²⁴ Ph. Kotzageorgis отбелязва, че в края на XVI в. в гръцките хроники и берати двата данъка *peşkeş* и *haçak* вече не се споменават един до друг (**Kotzageorgis 2008**, 68, 69).

Най-пълна информация за размера и предназначението на внасяния в хазната *пешкеш*, дължим от патриарси, архиепископи, митрополити, епископи, атонските манастири и др., съдържат водените в *Пископос муката'асъ калем* приходо-разходни дневници. Според направените извлечения в *сурет-и дефтер-и хакани* (препис от емлячен регистър) за периода 1685 – 1699 г. (BOA, D. PSK. 1/175) например определените „съгласно стария обичай“ годишни задължения („отсек в полза на държавата“) за двете поместни църкви в Печ и Охрид, Константинополската патриаршия и атонските манастири съответно са:

- за „патриарха на неверниците във вилаета Ипек и подведомствените му райони“ – 70 000 акчета, определени за „заплати на чаушите при височайшия двор“ за съответните тримесечия, а останалите 10 000 за други „лица, получаващи месечни възнаграждения“;

- за „патриарха на неверниците във вилаета Охри и подведомствените му райони“ – 60 000 акчета, предназначени за заплати на „местните еничари в крепостта Искендерйе и на капуданите в крепостта Жабяк, лива Искендерйе“²⁵;

- сумата от пешкеша на „патриарха на православните неверници в Истанбул и подведомствените му райони“, „определена като *оджаклък*“²⁶ за дажбите от месо на султанските бостанджии в Истанбул“ (пресметната като дневно и месечно задължение), се равнява на 399 999 акчета за цялата година“.

- правомощията и автономния си статут атонските манастири дължат на ежегодно внасяната в държавната хазна немалка сума от 120 000 акчета, предназначени за *оджаклък* на султанските бостанджии в Истанбул.

За последните 10 години на XVII и началото на XVIII в. визираният размер на пешкеша принципно не се променя, както сочат данните от извлеченията за 1702 г. за Печката патриаршия и Охридската архиепископия-патриаршия (BOA, D. PSK. 2/ 65), Константинополската патриаршия и атонските манастири (BOA, D. PSK. 2/ 52). През следващите десетилетия са налице видими различия не толкова в размера, колкото в предназначението на внасяните суми. Съществена промяна е регистрирана след присъединяването на двете балкански църкви – Печката патриаршия (1766 г.) и Ох-

²⁵ Следва да се отбележи, че съгласно препис-извлечение (*сурет*) от 21 *шабан* 1095 (03.08.1684) г. охридският предстоятел Партений II внася 100 000 акчета стар *пешкеш* (BOA, D. PSK. 1/22). Очевидно обаче става въпрос за единичен случай, тъй като във фермана на султан Ахмед II от 20 *ребюлахър* 1104 (29.XII.1692) г., издаден по повод забавеното с 3 години възнаграждение на дворцовия бижутер Бенли Костантин, което следва да бъде заплащано със сумите от пешкеша на Охридската архиепископия-патриаршия, той е отбелязан в размер от 60 000 акчета годишно (BOA, D. PSK. 1/128).

²⁶ Фиксирана сума, заделяна ежегодно от даден държавен приходоизточник за нуждите на определен обект или лица на държавна издръжка.

ридската архиепископия-патриаршия (1767 г.) – към Константинополската патриаршия. Няколко години по-късно, според данните от *Сурет-и дефтер*, съставен след 15 *ребюлеввел* 1185 (28.06.1771) г., Константинополската патриаршия внася по 20 000 гроша годишно (на четири вноски) за финансовите 1769/70 и 1770/70 г. (BOA, D. PSK. 26/62). За „присъединените“ към нея патриаршии съответно е отбелязано – по 1250 гроша от „патриаршия Охри, от присъединените към православната патриаршия в Истанбул“ и по 200 гроша от бившата Печка патриаршия. В същия този дефтер за патриаршията Антакйа (Антиохийската патриаршия) са отбелязани внесени 254 гроша, а за „патриаршията на арменците в Къбръс“ – 250 гроша.

Сведенията относно пешкеша, изплащан от митрополити и епископи, зафиксирани в съответните приходо-разходни извлечения (вж. напр. BOA, D. PSK. 2/176, 10/78, 20/57, 20/109, 21/82, 22/2, 26/27 и др.), в концепти за берати (BOA, D. PSK. 9/78, 16/18 и др.), и най-вече в многобройните патриаршески молби (арзухали), съставяни във връзка с издаването, подновяването или възстановяването на изгубени берати, най-ранните от които са от 1686 г., а най-късните от 80-те години на следващия век (BOA, D. PSK. 3/6, 3/7, 7/77, 9/71, 9/93, 19/93, 19/117, 19/118, 20/74, 20/106, 22/8; С. ADL. Папка № 2150, док. № 36) разкриват ясно следваната процедура.

В молбата на константинополския патриарх Гавриил III например, съставена преди 29 *шaban* 1115 (7.01.1704) г. (док. BOA, D. PSK. 3/11), във връзка с подновяването на берата на червенския епископ Дионисий по повод султанското възшествие на Ахмед III (1703–1730), са изложени всички етапи на тази процедура: „Тъй като по повод щастливото султанско възшествие е необходимо и важно да бъдат подновени всички берати, отправям следния *арзухал*. С него моля да проявите височайшата си милост и благоволение и да дадете нов свещен *берат* на епископа на влизащите в патриаршията Русчук, Хезарград и Йергьоги, духовника Дионисиос²⁷, след като той издължи на държавата своя *пешкеш*“. Според изисканата справка „старият *пешкеш*“ възлиза на 800 гроша.

Тясно свързан с пешкеша и гаранциите, които предоставя, е мандатът/понтификатът на патриарха – пряко повлиян през XVI и XVII в. от системата *илтизам*. Бератът на патриарх Симеон I от 1483 г. например му дава правото да остане на патриаршеския трон до смъртта си. В условията на бератите се допуска възможността обаче ако патриархът действа

²⁷ Червенският епископ Дионисий заема епископската катедра най-рано от 1697 г. Един от най-старите берати, с които се потвърждават правата му, е бератът, вписан в русенски кадийски регистър от 1697 г. (Бакърджиева, Йорданов 1994, 22). В справочната и специализирана литература като крайна дата на епископството му се отбелязва най-общо – след април 1703 г., но коментираният документ „удължава“ периода на заемания от него пост и през 1704 г.

в противоречие с православната религия, митрополитите да имат право да го отстранят и да изберат друг патриарх. Бератите от 1525 и 1662 г. не уточняват мандата на патриархата. Според по-късните документи патриархът не е бил на доживотно назначение в края на XVII век. В края на XVII и XVIII в., когато симонията (покупко-продажбата на църковни постове) прониква във всички нива на православната църква и патриаршеските, митрополитските и епископските катедри се превръщат в арена на ожесточени интриги и сделки, се стига до все по-пряка намеса на енорийското население, от една страна, и на османската власт, от друга, в делата на православната църква, включително и в избора или отстраняването на православните архиереи – от митрополити до патриарси. Тази намеса, нерядко дори съвместна, е красноречиво засвидетелствана в десетки документи – патриаршески и митрополитски молби, молби, подадени от енориаши, колективни прошения (*махзар*) на митрополити и епископи на различни епархии, различен тип приходо-разходни извлечения, донесения (*арз*) на патриарха на Ипек (Печ), кадията на Охрид и на Никопол, султански разпореждания и др. В няколко молби на константинополските патриарси Дионисий IV и Калиник II (от 1686, 1702 г. и др.), отправени до султана по повод уволнението, респ. назначението на отделни архиереи, ролята на енорийското население и духовенство е категорично засвидетелствана (BOA, D. PSK., 1/56, 2/41 и др.). Тази роля на обикновените миряни разкриват дори и лаконичните текстове във фискални документи като приходо-разходните извлечения. В препис-извлечение от 21 *шабан* 1095 (3.08.1684) г. по повод 100 000 акчета „стар *нешкеш*“, внесени от охридския архиепископ-патриарх Партений II, се отбелязва например, че въпросният архиерей заема този пост „на мястото на духовника Глигориос“²⁸, „отстранен поради оплаквания на раята и на епископи на други кази, че не ги е зачитал...“ (BOA, D. PSK., 1/22). С оглед на възможността да бъде отстранен даден архиерей, включително и съгласно условията на бератите от XV и XVI в., ще отбележа, че в почти всички документи, пряко свързани с отстраняването, респ. избора на нов архиерей, на първо място сред доводите срещу или в полза на съответния претендент/кандидат за дадения пост неизменно фигурира нивото на компетенции „в провеждане на богослужението“. Типичен пример са изложенията, свързани с противоборствата около заемането на висши постове в Печката патриаршия (BOA, D. PSK., 6/100) и Охридската архиепископия-патриаршия (BOA, D. PSK., 6/138). В колективното прошение (*махзар*) на митрополити и епис-

²⁸ Става въпрос за охридския архиепископ-патриарх Григорий III (? – 1676 –?– за първи път; не по-късно от юни 1683 – преди 3 август 1684 – за втори път; 5 март 1686 – май 1688 – за трети път).

копи на Охрид, съставено преди 14 *джемазюлахър* 1131 (04.05.1719) г. по повод отстраняването на охридския патриарх Филотей и замяната му с митрополит Йоасаф, сред красноречиво изложените от „митрополитите, епископите, поповете и останалите *зимми*, жители на каза Охри“ причини се изтъква, че въпросният Филотей „от две години не стъпва в нашата най-близка църква... и проявява немарливост при богослужението“ (BOA, D. PSK., 6/138).

Заедно с институционализирането на пешкеша, поне според наличната документация от последната четвърт на XVII и XVIII в. се увеличават и правомощията на патриарха, свързани с набавянето на изискваната сума. Той придобива правото да налага църковни данъци и такси, разчитайки на съдействието на локалните османски власти при събирането им.

За разлика от оскъдната налична информация за XV (бератът от 1483) и XVI (1525 г.), десетките молби на константинополските патриарси и предстоятелите на двете поместни балкански църкви разкриват редица детайли относно събираните църковни данъци и такси, пряко свързани с позицията им на мюлтезими спрямо собствената им религиозна общност. С подчертана компактност на данните се открояват молбите на константинополските патриарси Дионисий IV (BOA, D. PSK., 1/43, 1/46, 1/48, 1/65), Калиник II²⁹ (BOA, D. PSK., 1/116, 1/157, 1/165, 1/192, 2/5, 2/8, 2/29, 2/42, 2/40, 3/42, 3/84), Гавриил III³⁰ (BOA, D. PSK., 2/13, 3/29, 3/24, 3/32, 3/45, л. 1, 3/142, 3/161 и др.), Кирил IV³¹ (BOA, D. PSK., 4/142), Йеремия III³² (BOA, D. PSK., 5/94, 5/122, 5/124, 6/11, 7/114, 7/91, 8/34; C. ADL. Папка № 1657, док. № 28),

²⁹ Патриарх Калиник II няколко пъти заема патриаршеския пост. В справочната литература (ПЭ 2012, 510–511.) се сочат три негови патриаршества: 3 март 1688 – 17 ноември 1688 г. – за първи път; 7 март 1689 – юли/ август 1693 г. – за втори път; април 1694 – 8 август 1702 г. – за трети път). Изведената канцеларска справка в текста на махзара от членовете на Светия Синод, съставен преди 9 *ребюолахър* 1114 (02.09.1702) г. по повод избора на нов патриарх след смъртта на патриарх Калиник II, сочи, че има вероятност той да е бил назначен за патриарх за първи път още през 1097 (28.11.1685 – 16.11.1686) г.

³⁰ Константинополският патриарх Гавриил III заема поста от 29 август 1702 до 17 октомври 1707 г. Утвърждаването му за патриарх от страна на османската власт е след 3 септември 1702 г., както сочат изведените справки от канцеларията, отбелязани в махзара на членовете на Светия Синод по повод избора му (съставен преди 9 *ребюолахър* 1114 (02.09.1702) г.) Считан е за един от най-образованите патриарси (ПЭ 2005, 32).

³¹ Константинополският патриарх Кирил IV (нач. на декември 1711 – нач. на ноември 1713 г.).

³² Константинополският патриарх Йеремия III (23–25 март 1716 – 20 ноември 1726 г.; 15 април 1732 до средата на март 1733 г.) – за първи път. Десетгодишното му първо патриаршество е един от най-дългите периоди на непрекъснато управление през XVIII в. След края на второто заемане на патриаршеския пост – от 15 април 1732 до средата на март 1733 г., се оттегля в Атон (Великата лавра), където умира след 2 години. (ПЭ 2009, 301)

Паисий II³³ (BOA, D. PSK., 8/116, 14/125 и др.) и Кирил V³⁴ (BOA, D. PSK., 18/2), най-ранната от които е от 1686 г., а най-късната от 1749. Молбите на сръбските патриарси Калиник³⁵ (BOA, D. PSK., 2/91) и Моисей³⁶ (BOA, D. PSK., 7/90), и тези на охридския архиепископ-патриарх Йоасаф II³⁷ (BOA, D. PSK., 7/134, 7/135, 9/11) потвърждават общовалидният характер на събираните църковни данъци и такси. Важно е да се отбележи, че една същностна част от информацията се съдържа в деркенарите (различните справки, резолюции, бележки и отметки, вписани в бялото поле на документите). За да се следва стриктно традицията, регистрите *пископос муката'асъ* са били задължително прегледвани, като нерядко са извеждани подходящи примери, за да се стигне до финалното решение на поставените в патриаршеските, митрополитски и епископски молби въпроси и оплаквания. Практика, която изисква разширен чиновнически състав на османската канцелария и става възможна най-вече в резултат на увеличаването на бюрокрацията през XVIII в.

С оглед на цялостното разбиране на прякото обвързване на църковните данъци и такси, събирани от православно население, със системата *илтизам*, ще отбележа, че терминът *муката'а* не означава само фискална мярка, въпреки разпространената си употреба в проучвания по икономическа история. Според Ö. Ergenç например, *mukâta'a* не е само данъчна

³³ Патриарх Паисий II оглавява Константинополската катедра четири пъти: 20 ноември 1726 – средата на септември 1732 г. – за първи път; август 1740 – след средата на май 1743 г. – за втори път; след 29 ноември – преди 2 декември 1743 г. (според док. № 142) – 28 септември 1748 г. – за трети път; нач. на юни 1751 – нач. на септември 1752 г. – за четвърти път.

³⁴ Патриарх Кирил V оглавява на два пъти Константинополската катедра: 28/29 септември 1748 – май/юни 1751 г. – за първи път; 7 септември 1752 – 16 януари 1757 г. – за втори път. Прави неуспешен опит да заеме за трети път патриаршеския престол през 1763 г.

³⁵ Калиник I, сръбски патриарх за времето 1691 – 1710 г. Според Ч. Марянович е „поставен“ за печки патриарх една година след бягството на Арсений III (Черноевич). Сведенията за него са твърде противоречиви. Е. Голубински отбелязва, че според някои късни документи той е грък по произход, изпратен от Константинопол в Печ след бягството на Арсений III, като заема поста без събор и избор. Теза, която се подкрепя от Ч. Марянович, еп. Сава Шумадијски и др. Според други автори той произхожда от знатна сръбска фамилия, родом е от Скопие и е свещеник до заемането на патриаршеския пост. Каквито и да са тезите относно произхода му, наличните източници сочат, че той има голяма заслуга за поправката и ремонта на редица църкви и манастири, както и за уреждане на отношенията между Печ и новоучредената сръбска църква в Австрия. Преди смъртта си потвърждава автономията на Карловацката архиепископия (18 май 1710 г.). Вж. Голубинский 1871, 483; Марјановић 2001, 191 – 192; Снегаров 1946, 378; Шумадијски 1996, 271; Шулетић 2011, 98 – 103.

³⁶ Патриарх Моисей (6 октомври 1712 – преди 5 юли 1718 г.; 18 август 1718 – 1724 г.).

³⁷ Йоасаф II (1719 – 1745) е сочен като последния бележит охридски архиепископ, успял да прекрати интригите и смутовете в Охридската катедра и да защити самостоятелността ѝ по време на дългото си архиерейство (Снегаров 1995, 207 – 208).

единица, а следва да се разглежда като важно измерение на организацията на пространството (**Ergenç 2004**). Мюлтезимът, подобно на притежателя на тимар, както изтъква авторът, е бил администратор на населението, осъществяващо дейността на обекта на данъчното облагане. През XVIII в. един мюлтезим вече е не само събирач на данъци, но и поема отговорността за опазването на реда в обществото. В съответствие с фискалната и административна трансформация на Османската империя в началото на осемнадесети век истанбулският патриарх и местните митрополити, епископи и духовенство безспорно поемат нови административни отговорности. В този контекст на разсъждения именно се осмисля и разширяване на правомощията и властта на патриарха като медиатор между централната и провинциална власт и подведомственото му православно паство в някои изследвания³⁸.

Договорните условия за издаване на патриаршеските, митрополитски и епископски берати, както и султанските фермани, узаконяващи правото на архиереите (митрополити и епископи) да събират църковните данъци и такси в подведомствените им епархии, позволяват да се проследят както правомощията им спрямо османската власт, така и тези към подведомственото им паство през XVII и XVIII в. Макар те да се променят още през XV и следващите векове, следваната традиция е засвидетелствана във вписванията от типа на: „съгласно старите обичаи и закони“, „съгласно старите традиции“, „съгласно изискванията на стария обичай и височайшите правила“, „още от султанското завладяване досега“ и пр. От друга страна, поводът за съставянето на патриаршеските, митрополитски и епископски молби – потвърждаване на правомощията, упоменати в условията на даваните берати – обяснява компактността и обстоятелствените данни и пояснения относно размера, начина на събиране и разпределение на приходите от различните църковни данъци и такси. В рамките на настоящото изложение едва ли би било възможно детайлното им представяне³⁹, предполагащо едно самостоятелно изследване. Тук ще очертая само някои основни моменти, свързани с правомощията на православните архиереи.

Ще отбележа, че основните годишни плащания към патриаршията и митрополиите от страна на „поповете, монасите и останалите *зимми*“ се запазват в традиционния им размер за целия разглеждан период. Фиксира-

³⁸ Убедителни аргументи в защита на посредническата роля на патриарха като мюлтезим, но и като духовен лидер привежда в дисертацията си Е. Bayraktar-Tellan (**Bayraktar-Tellan 2011**).

³⁹ Относно основните църковни данъци и такси вж. **Kabrdja 1969**, 61 – 86; **Kenanoğlu 2004**, 187 – 194 (и пос. изсл.). За промените през XVIII и XIX в. вж. **Щерионов 1993**, 219 – 229 и по-специално, 221 – 222 и др.

ни са като: *мири рюсум*⁴⁰, *зарар-и кассабийе*⁴¹, *имдадийе*⁴², *зейте (зейтийе акчеси)*⁴³, *тасаддук (тасаддук акчеси)*⁴⁴, такси върху панаири, манастири, женитби и аязма и др. Патриаршеският и митрополитският данък например, с малки изключения, са събирани в размер от един *алтун* за всеки свещеник и по 12 акчета „от всяка къща на *зимми*“, както е отбелязано още в молбата на патриарх Дионисий IV от 1686 г., един от най-ранно датираниите документи във фонд *Piskopos kalemi*, относно събирането на църковните данъци и такси от Силистренската митрополия (**BOA, D. PSK., 1/43**)⁴⁵.

Таксите за женитба са конкретизирани – съответно за първа – 1 грош, за втора – 2 гроша и за трета – 3 гроша. Този размер не се променя за миряните на територията на Константинополската патриаршия, през XVII и XVIII в., както сочат молбите от 1700 г., 1701, 1702, 1704 на константинополските патриаси Калиник II и Гавриил III (**BOA, D. PSK., 1/192, 2/41, 3/32, 3/84** и др.).

Съобразно традицията, както сочат пояснения от типа „според стария обичай“, „съгласно обичаите ни“ и пр., са поставени и въпросите, отнасящи се до наследствата на „починалите попове, епископи, монаси и калугерки“, които принадлежат на патриарха. Ще отбележа, че още в бератите от 1483 и 1525 г. се постановява, че ако наследството на свещеници или монаси без наследници е равно или повече от 5000 акчета, султанът има право над него. Ако сумата е по-малка от 5000, патриархът има правомощията да я изиска, а османските служители нямат право да се намесят (**Захарιάδου 1996, 161, 178**). Настоятелното искане в молбата на константинополския патриарх Гавриил III от 1705/1706 г. мютевелиите и селските забити по места да не си присвояват наследствата на „починалите попове и монаси

⁴⁰ *Мири рюсум* – общата сума от някои църковни такси и налози, събирани ежегодно от митрополитите. Те са част от плащанията, добавени от епархиите в полза на Цариградската администрация на църквата, за да се покрият годишните суми, които патриаршията дължи на фиска. Спорен е въпросът за формирането на данъка.

⁴¹ *Зарар-и кассабийе* – букв. „пари от касабски щети“. Такса за клане на добитък, неизменна съставна част на църковните данъци. Терминът се появява през XVI в. и е нееднократно коментиран в изследванията.

⁴² *Имдадийе* – данък, събиран в полза на фиска за посрещане нуждите на войската във военновременна и мирна обстановка.

⁴³ *Зейте* (грц.) – доброволна милостиня, събирана при обиколка в дадена епархия. Терминът се появява през XVI в. и се изброява между основните църковни данъци и такси.

⁴⁴ *Тасаддук* – даване на милостиня; подаяние, събирано за прехрана на духовници.

⁴⁵ Инцидентно се наблюдават различия по отношение на патриаршеския и митрополитския данък, фиксиран по различен начин за православното паство. Вместо обичайните 12 акчета „от всяка къща на *зимми*“ в молбите на патриарх Калиник II от 1700 и 1701 г. (**BOA, D. PSK., 1/192, 3/84**) и в тази на патриарх Гавриил III от 1702 г. (**BOA, D. PSK., 2/113**) например е уточнено, че от „живеещите във всяка къща на *зимми*“ следва да се събира „заедно с таксата за панаири по 1 *руб* (сребърна монета, равна на ¼ част от гроша или на 10 пари) като приходи за патриаршията и митрополията/епископията.

под предлог, че те са умрели в техните села“ (BOA, D. PSK., 3/142), сочи поредното разминаване между норма и практика, за което свидетелстват десетки патриаршески молби от периода.

При спорни казуси, свързани с наследствата на неправомерни длъжници и пр., от страна на патриарха е определян като пълномощник духовник, наречен *екзархос*, който да иземе тази сума от получилите наследство лица в полза на патриаршията. Такъв е случаят със спора за наследството на починалия митрополит Неофит, последният самоковски митрополит, подведомствен на Печката патриаршия, изложен в отправената до султана молба от името „на православния патриарх в Истанбул и от членовете на Светия Синод“ от 1778 г. (BOA, D. PSK., 28/27).

По-особено място в системата от църковни данъци и такси заема данъкът *тасаддук*, събиран на доброволен принцип от православните енориаши „за изхранването на бедняците в църквите“. Симптоматични за традициите, свързани с него, са вписвания от типа „съгласно старите обичаи“, „от османското завладяване досега“ и пр. Няколко патриаршески молби (BOA, D. PSK., 10/120, 13/31, 20/24, 27/141) и концепти за *хюкм* (BOA, D. PSK., 13/110, 16/136 и др.), съставени между 1733 и 1777 г. по повод събирането на *тасаддук* в различни региони на Константинополската патриаршия, конкретизират същностните характеристики и процедурата по събиране на данъка. Във всички тях се изтъква доброволният характер на тази „милостиня“, населението от което и за което е събирана, правомощията на назначените за събирането ѝ пълномощници.

С многоаспектната си и детайлна информация коментираният документален материал е надежден източник и за изясняване на редица спорни въпроси относно периметъра на правомощията на духовните водачи при определяне размера и начина на събиране на постъпленията от църковните данъци и такси.

Според М. Kenanoğlu например патриарсите не са имали правомощия да събират данъците от своята общност по собствено усмотрение. Това, което „задължително е трябвало да се плати от тези данъци“, според него е било определено от държавата и като название, и като размер, „без това да се отнася до плащания доброволно от немюсюлманите *тасаддук*...“ (Kenanoğlu 2004, 185).

Във фокуса на част от дискусиите с все още отворен характер е т. нар. *мири рюсум*, тъй като информацията относно начина на събирането му (в натура и пари) е доста противоречива и не дава точен отговор на въпроса – от какви данъци е съставен и откога православните архиереи започват да го събират (Kabrdа 1969, 61 – 86; Inalcik 1991, 422 – 423; Kenanoğlu 2004, 186 и др.). Според Й. Кабрда *мири рюсум* следва да се разбира като сбор от всички църковни данъци (сумите, които митрополитите, намиращи се

в собствените си епархии, подведомствени на патриаршията, е трябвало ежегодно да ѝ плащат), а Н. Inalcik го обвързва с пешкеша като допуска, че от плащан от време на време, пешкешът може би е станал източник на годишно събираните държавни данъци (*мири рюсум*).

Сравнителният анализ на коментиранияте патриаршески и митрополитски берати и десетките патриаршески молби сочи, че *мири рюсум* несъмнено е основен данък сред събираните църковни данъци и такси. Като потвърждение бих посочила и налаганите сурови санкции, включително и отлъчване от църквата, спрямо всички отказали да го платят – от митрополити и епископи до енорийски свещеници и миряни. Предприетите от патриарх Калиник II действия спрямо шуменския епископ Софроний, поради отказа му „да плаща полагащите му се годишни данъци *мири рюсум* и *зарар-и кассабийе*“, са обичайни при подобни инциденти: „Поради това, съгласно **нашите традиции** (болд. а.), го уволних и му отнех притежавания от него *берат* и другите му документи...“ (BOA, D. PSK., 2/41). Сред обичайните църковни санкции и наказания, налагани на „поповете, които упорито отказват да плащат *мири рюсум*“, са „да им режат косите, да ги уволняват и да дават църквите им на други попове“⁴⁶.

Като цяло липсват конкретни сведения за размера на неговата парична равностойност и за данъците, от които е съставен. Един от малкото, по-скоро индикативни в това отношение документи, е недатиран *арзухал* на патриарх Калиник II, съставен по повод неизплатени суми от *мири рюсум* за девет години (BOA, D. PSK., 1/157). Заслужава внимание пояснението, че „поповете на църквите в самото Филибе... в продължение на девет години от 1100 (26.X.1688 – 14.X.1689) г. не са плащали **полагащите им се по два алтуна на година *мири рюсум*** (болд. а)“. Т.е. налице са податки, че *мири рюсумът* може да се приеме и като равностойност на патриаршеския и митрополитския данък, изплащан от енорийските свещеници, тъй като в условията на митрополитските берати неизменно се посочва, че „по 1 *алтун* от всеки поп са приход за патриаршията“ и „по 1 *алтун* от всеки поп са приход за митрополията“⁴⁷. С по-общ характер са вписвания от типа „Когато изплати на фиска **мири рюсума**, повече задължения към него да няма.“ и др. (BOA, D. PSK., 1/65, 2/8, 3/28, 3/84, 3/24 и др.).

⁴⁶ На тези проблеми се спирам обстойно в друго мое изследване „Наказания и санкции, налагани на православни свещеници и енориаши на Балканите през XVII–XVIII век (по османски документален материал). – В: Сборник с материали от Шеста международна конференция „Балканите – език, история, култура“, 26–28 октомври 2017 г., Велико Търново (под печат).

⁴⁷ Подобна възможност, но само като равностойност на патриаршеския данък, допуска и М. Kenanoğlu. Приведените от него примери обаче не доказват категорично тази теза (Kenanoğlu 2004, 186–187).

От друга страна, масово практикуваната натурална форма на данъка донякъде противоречи на тези предположения. Заплащането на *мири рюсум* в „жито“, „платове и дрехи“ фигурира като възможност за енорияшите, които нямали възможност да заплатят паричната му форма, в редица молби на константинополските патриарси Калиник II (BOA, D. PSK., 2/41, 2/42, 3/84 и др.), Гавриил III (BOA, D. PSK., 28/123, 2/113, 3/24, 3/28, 3/29, 3/161 и др.), Кирил IV (BOA, D. PSK., 4/142) и др., в които най-общо се отбелязва: „В някои села се налага да се дава жито/ пшеница вместо *мири рюсум*. То да не се укрива“. В повечето от молбите се срещат допълнителни уточнения от типа: „...да не бъде изискван *бадж* и *гюмрюк* за вещи/ имущество, дадени срещу данъка *мири рюсум*“, „От вещите, които се вземат срещу *мири рюсум*, да не се изисква *бадж* и да няма тормоз“ и др. Тези постановки се преповтарят и в преписа на султански ферман от 1721 г. (BOA, D. PSK., 7/40), както и в извлеченията от патриаршеските берати, най-ранните от които са съставени преди 14 февруари 1720 г., които ще цитирам дословно: „Когато някои митрополити нямат пари, за да платят *мири рюсум*, и вместо него дават платове и дрехи, нека пълномощниците, които ги носят, не бъдат принуждавани да плащат за тях мито“ (BOA, D. PSK., 8/52).

Немаловажен с оглед правомощията на православните архиереи е въпросът за юридическите им правомощия, както и за периметъра на действие на шериатските съдилища в столицата и провинциите спрямо тях. В редица патриаршески молби, отправени до султана по повод възникнали в рамките на дадена епархия (епископия, митрополия и пр.) спорове, султанският *диван* се изтъква като единствено възможна инстанция при дела от компетенцията на шериатския съд. В концепта за *хюкм* от 6 август 1741 г., съставен по повод беззакония на служебни лица срещу митрополита на Филибе, например се пояснява, че: „според разяснените в бератите условия, делата, които са от компетенцията на шериатския съд, следва да се разглеждат в султанския *диван*“ (BOA, D. PSK., 12/77). Този въпрос се поставя все по-категорично през втората половина на XVIII в. Във фермана на султан Махмуд I от 8 *ребюлеввел* 1160 (20.03.1747) г., издаден по повод насилията над пълномощника на патриарха в серския манастир „Маргарит“⁴⁸, е изрично, постановено, че „Както е записано в пазения в държавната ми хазна регистър на епископските мукатаи, всички съдебни спорове на патриарха, митрополитите, епископите и пълномощниците, които се [решават на ос-

⁴⁸ Манастирът „Св. Йоан Продромос“, разположен на 12 км североизточно от гр. Серес. В периода на османско господство още при султан Мурад I (1362–1389) манастирът и монасите получават гаранции за неприкосновеност, освобождаване от данъци и пр., препотвърдени и от следващите султани, както свидетелства запазеният ферман на султан Мехмед I (1413–1421) от 25.12.1419 г. Тук е погребан Геннадий II Схоларий, който на старини се оттегля в манастира, където умира през 1473 г. (Недков 1972, 14–16).

нова] на свещения *шерият*, да бъдат... разглеждани в моя султански *диван*“ (BOA, D. PSK., 21/102). Този казус е валиден и тогава, когато възникналите съдебни спорове са от финансов характер, какъвто е случаят с драчкия митрополит Евтимий през 1783 г., от когото „мюсюлманското население и останалите народности, в противоречие с шерията и възвишените фетви“ изискват заплащане на дълговете на неговия предшественик. Приведените като аргумент условия на берата му са недвусмислени: „Ако възникнат искиове от какъвто и да е характер срещу митрополита, неговия пълномощник, хората и епископите му, те се изслушват само в султанския ми *диван*, в присъствието на великия везир и кадъаскерите.“ (BOA, D. PSK., 29/101).

Не по-малко определящи за статута на православните йерарси като духовни водачи са правомощията, които те имат към собствената си религиозна общност и които покриват широк периметър на пряка намеса в християнското канонично право, семейно право, брака и наследството. Наличният документален материал потвърждава една от основните причини, накарала султан Мехмед II не само да признае, но и да разшири (каквито и да са споровете) значително старите привилегии на константинополския патриарх спрямо собствената му общност.

Силно влияние безспорно оказва желанието на владетеля да гарантира съществуването на една институция в традиционната и форма и структура, която фактически инкорпорира доминиращата част от населението в европейската част на империята и улеснява администрирането и съвременното събиране на финансовите постъпления от него.

Това се отнася в немалка степен за правомощията в семейно-брачната сфера и наследствените отношения. Ще добавя, че абсолютната компетенция на православните духовници в семейно-брачните отношения е заложена в един от най-добрите правни ислямски кодекси от XVI в. – т. нар. „Мюлтека“ (Multaqa'l Abhur – букв. „Сливане на моретата“), съставен от известния представител на ханифитската правна школа Ибрахим Ал-Халеби (Has 1988, 393 – 418). Друг е въпросът, че още през XV и XVII в., както е разисквано неведнъж в литературата, немюсюлманските поданици сами прибягват до услугите на шериятските съдилища за уреждане на „брачните си дела“. Каквито и да са причините, по този начин се създават допълнителни прецеденти, посредством които местният шериятски съд прониква във всекидневието на християните и става „все по-конкурентен“ на църковното канонично право. В рамките на това изложение едва ли би било възможно да се спра подробно на намесата на шериятския съд в браковете и разводите на източноправославните, а и те са обект на редица специализирани изследвания (Тодорова 1991, 46 – 62; Тодорова, 1999, 330 – 346; Иванова 1996, 159 – 193 и др.). Ще отбележа само, че в отговор на създалата се ситуация османската власт неведнъж прави опити да „защити“ предоставените

гаранции на православните архиереи. Показателни в това отношение са няколко султански фермана от 1670, 1672 и 1680 г., публикувани от Кабрда, с които строго се забранява на кадиите „да се намесват с користолюбиви цели във венчалните работи на християните“. Изрично се постановява, че това е в прерогативите единствено на съответния митрополит и неговите свещеници (**Кабрда 1937**, 846). Категорично потвърждение на казаното са правомощията в семейно-брачната сфера, засвидетелствани в по-голямата част от патриаршеските и митрополитски молби, съставени по повод събирането на църковните данъци и такси от последната четвърт на XVII и XVIII в. В изведените условия на бератите през целия този период почти трафаретно фигурира пояснението, уточнено още в арза на патриарх Калиник II: „Според нашите традиции, при сключването и разтрогването на браковете трябва да бъде положена клетва в църквите ни. Тогава кадиите, наибите и останалите служебни лица не трябва да им налагат глоби.“ (**BOA, D. PSK.**, 1/116).

Макар и доста по-лаконична, наличната информация в коментираните документи сочи пряката намеса на патриарха по въпросите на християнската религия, възможността за изповядването ѝ и опитите за насилствено налагане на исляма. Още в бератите от 1483 и 1525 г. се регламентира правото на патриарха да наложи духовни наказания, включително и да отлъчи православните си пасоми при нарушение на християнските канони, което се налага категорично през следващите столетия. В ранните берати, доколкото, разбира се, би могла да бъде категорично приета тяхната автентичност, се поставя и въпросът за неправомерното насилствено обръщане на православно население в исляма (**Захарιάδου 1996**, 161 (бератът от 1483 г.), 178 (бератът от 1525 г.)). Подобна забрана е ясно дефинирана в един от особено стойностните документи от фонда *Piskopos kalemi* – извлеченията от патриаршески берати, съставени преди 14 февруари 1720 г.⁴⁹: „Ако един *зимми* не даде съгласието си, никой насила да не го прави мюсюлманин.“ (**BOA, D. PSK.**, 8/52). Забраната за оказване на натиск при промяна на религията, макар и в доста по-лаконичен вариант, фигурира и в други митрополитски берати и фермани от този период. В берата на видинския митрополит Калиник от 1733 г. е ясно постановено: „Без съгласието на самия *зимми* никого да не обръщат насила в мюсюлманската вяра.“ (**Кабрда 1957**, 389). Формулировка, почти идентична с отбелязаната в споменатите извлечения от старите договори на православните патриарси в Истанбул. Тя остава

⁴⁹ Документът е отправен за изследването на правомощията на православните архиереи, доколкото в него са включени както правните регламентации в старите договори на константинополските православни патриарси, най-ранните от които са съставени преди 14 февруари 1720 г., така и условията на бератите, вписани във фермана от 19 май 1724 г. (**BOA, D. PSK.**, 8/52).

постоянно условие в бератите през XVIII и първата половина на следващия век, както сочи издаденият султански ферман (22. 01. 1844 г.) близо 100 години по-късно⁵⁰.

В своята съвкупност коментираният документален материал дава възможност да се проследи постъпателното разширяване на правомощията на православните архиереи спрямо подведомствения им клир и енорияши при:

- събиране на църковните налози, такси и глоби с категорично дефинирани условия за ненамеса в патриаршеските, митрополитски и епископски берати от страна на столичните и провинциалните османски власти;
- безпрепятствено събиране на наследствата на „починалите попове, епископи, монаси и калугери“, които принадлежат на патриарха;
- събиране на 1/3 от наследствата на *зимми*, завещани съгласно „православните канони“ в полза на „църкви, манастири, патриарха и митрополита“;
- разрешаването на различни спорове и конфликти съгласно „църковните правила“;
- Разширяване на правомощията в семейното право (сключването и разтрогването на бракове) и решаването на различни въпроси от наследствен характер съобразно християнските канони;
- Максимално използване на лостовете на духовните наказания – налагане на духовни санкции и наказания на провинили се митрополити, епископи, енорийски свещеници и миряни, включително и отлъчване от църквата.

Коментираният документален материал дава основание за прокарване на тезата, че през XVIII в., в контекста на системата *илтизам*, патриарсите използват по-широко своите правомощия по отношение на закона, правото и обществен ред в Османската империя. В този смисъл, не без основания са твърденията в някои от последните изследвания, че авторитетът и влиянието на патриарха/патриарсите през този период се дължат и на позицията им на мюлтезими и религиозни водачи. Твърде противоречивите тенденции в развитието на православните структури на Балканите през този период обаче, синодалната реформа в рамките на Вселенската патриаршия (т.нар. *геронтимос*) през 60-те години на XVIII в., чрез която митрополитите придобиват значителна власт спрямо патриарсите и, разбира се, нанесеният „удар“ върху двете балкански поместни църкви – Печката патриаршия (1766 г.) и Охридската архиепископия-патриаршия (1767 г.), които прекратяват самостоятелното си съществуване, изместват фокуса в развитието на патриаршеската институция и на православната църква с всички нейни структури в Османската империя.

⁵⁰ Съставен е в отговор на подаденото изложение от патриарсите във връзка със зачетилите случаи на помюсюлманчване. НБКМ, Ор. Отд., ОАК 191/15. Цит. по: Петров 1987, 167–170.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Андреев, Калицин, Мутафова 2019: Ст. Андреев, М. Калицин, Кр. Мутафова. Православни структури на Балканите през XVII–XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив). Велико Търново, 2019./St. Andreev, M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Pravoslavni strukturi na Balkanite prez XVII–XVIII vek. (Saglasno dokumenti ot Istanbulskia osmanski arhiv). Veliko Tarnovo, 2019.

Бакърджиева, Йорданов 1994: Т. Бакърджиева, Ст. Йорданов. Към ранната история на Червенската епархия. – ДК, 1994, кн. 12, 16–26./Т. Bakardzhieva, St. Yordanov. Kam rannata istoria na Chervenskata eparhia. – ДК, 1994, кн. 12, 16–26.

Голубинский 1871: Е. Голубинский. Краткий очерк истории православныхъ церквей. Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашкой. Москва, 1871./Е. Golubinskii. Kratkii ocherkie istorii pravoslavnykh tserkvei. Bolgarskoi, Serbskoi i Rumynskoi ili Moldo-Valashkoi. Moskva, 1871.

Иванова 1996: Св. Иванова. Брак и развод в българските земи (XVI–XIX в.) – Известия на НБКМ, Т. 22 (28), 1996, 159–193./Sv. Ivanova. Brak i razvod v balgarskite zemi (XVI–XIX v.) – Izvestia na NBKM, T. 22 (28), 1996, 159–193.

Кабрда 1937: Й. Кабрда. Положението на митрополитите в техните епархии в турско време. – ДК, 1937, № 83, 842–851./Y. Kabrda. Polozhenieto na mitropolitite v tehните eparhii v tursko vreme. – ДК, 1937, № 83, 842–851.

Кабрда 1957: Й. Кабрда. Два берата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII век. – ИИБИ, VII, 1957, 378–405./Y. Kabrda. Dva berata na Sofiyskia i Vidinskia mitropolit ot parvata polovina na XVIII vek. – ИИБИ, VII, 1957, 378–405.

Марјановић 2001: Ч. Марјановић. Историја Српске цркве. Друго, допуњено издање. Београд, 2001./Ѓ. Marjanović. Istorija Srpske crkve. Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd, 2001.

Мутафова 2011: Кр. Мутафова. За комплексния анализ на приписките (начални бележки). – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Съст. и предговор Б. Христова, Е. Узунова. София, 2011, 47–59./Kr. Mutafova. Za kompleksnia analiz na pripiskite (nachalni belezhki). – Vav: Fakti i mistifikatsii v starite tekstove. Sast. i predgovor B. Hristova, E. Uzunova. Sofia, 2011, 47–59.

Мутафова 2013: К. Мутафова. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век. Велико Търново, 2013./К. Mutafova. Religia i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsia ot XV–XVIII vek. Veliko Tarnovo, 2013.

Недков 1972: Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография. Т. II. Документи и речник. София, 1972./B. Nedkov. Osmanoturska diplomatika i paleografia. T. II. Dokumenti i rechnik. Sofia, 1972.

Петров 1987: П. Петров. По следите на насиетието. Документи и материали за налагане на исляма. Ч. I. Второ преработено и допълнено издание. София, 1987. /P. Petrov. Po sledite na nasiliето. Dokumenti i materiali za na islyama. Ch. I. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia, 1987.

ПЭ 2005: Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Т. 10, Москва, 2005./Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksii II. Т. 10, Moskva, 2005.

ПЭ 2007: Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексия II. Т. 15, Москва, 2007./Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksii II. Т. 15, Moskva, 2007.

ПЭ 2009: Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексий II и по благословиению святейшего патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 21. Москва, 2009./Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksii II i po blagosloveniuiu sviateishego patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Kirilla. Т. 21. Moskva, 2009.

ПЭ 2012: Православная энциклопедия под редакцией патриарха Московского и всея Руси Алексий II и по благословиению Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. Т. 29, Москва, 2012./Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksii II i po blagosloveniuiu Patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Kirilla. Т. 29, Moskva, 2012.

Снегаров 1946: Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви (Българска, Руска и Сръбска). Т. 2. София, 1946./Iv. Snegarov. Kratka istoria na savremennite pravoslavni tsarkvi (Balgarska, Ruska i Srabska). Т. 2. Sofia, 1946.

Снегаров 1995: Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767 г.). Второ фототипно издание. София, 1995./Iv. Snegarov. Istoria na Ohridskata arhieriskopia-patriarshia. Т. 2. Ot padaneto ѝ pod turtsite do neynoto unishtozhenie (1394 – 1767 g.). Vtoro fototipno izdanie. Sofia, 1995.

ТБР 2009: Турско-български речник. Академичен. Под ред. на И. Добрев. София, 2009./Tursko-balgarski rechnik. Akademichen. Pod red. na I. Dobrev. Sofia, 2009.

Тричковић 1980: Р. Тричковић. Српска црква средином XVII века. – Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд, 1980, 61 – 162./R. Tričković. Srpska crkva sredinom XVII veka. – Glas SANU 320, Odeljenje istorijskih nauka 2, Beograd, 1980, 61 – 162.

Тодорова 1991: О. Тодорова. Эволюция христианских взглядов на смешанные браки (христиан с мусульманами) в XV – XVIII в. – BHR, 1991, 1, 46 – 62./

О. Todorova. Evoliutsiia khristiianskikh vzgliadov na smeshannye braki (khristian s musulmanami) v XV – XVIII v. – BHR, 1991, 1, 46 – 62.

Тодорова 1999: О. Тодорова. Православният брак през първите векове на османското владичество и предизвикателствата на исляма. – В: Религия и църква в България. София, 1999, 330 – 346./О. Todorova. Pravoslavniyat brak prez parvite vekove na osmanskoto vladичество i predizvikatelstvata na islyama. – V: Religia i tsarkva v Bulgaria. Sofia, 1999, 330 – 346.

Шумадијски 1996: Сава, еп. Шумадијски. Српски јерарси од деветог до два-десе-тог века. Београд-Подгорица-Крагујевац, 1996./Sava, ep. Šumadijski. Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka. Beograd-Podgorica-Kragujevac, 1996.

Шулетић 2010: Н. Шулетић. Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542 – 33). – Српске студије, Књ. 1, 2010, Београд, 177 – 193./N. Šuletić. Podaci o beratima arhijereja Pečke i Ohridske arhiepiskopije u defteru prihoda Kancelarije crkvenih mukata (ВОА, КК 2542 – 33). – Srpske studije, Knj. 1, 2010, Beograd, 177 – 193.

Шулетић 2011: Н. Шулетић. Берат патријарха Калиника I. – Зборник Матице српске за историју, 83, 2011, Нови Сад, 98 – 103. N. Šuletić. Berat patrijarha Kalinika I. – Zbornik Matice srpske za istoriju, 83, 2011, Novi Sad, 98 – 103.

Шулетић 2012: Н. Шулетић. Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662 – 1766). – Српске студије, Књ. 3, 2012, Београд, 151 – 183. /N. Šuletić. Kolasijska eparhija i njene starešine u turskim poreskim knjigama (1662 – 1766). – Srpske studije, Knj. 3, 2012, Beograd, 151 – 183.<http://readgur.com/doc/127493/srpske-studije.indd---centar-za-srpske-studi%D1%9> (14.02.2019).

Щерионов 1993: Ш. Щерионов. Към въпроса за църковното данъчно облагане на Каменица през 50-те – 60-те години на XIX в. – Известия на Историческия музей Кюстендил, V, част II, 1993, 219 – 229./Sht. Shterionov. Kam vaprosa za tsarkovnoto danachno oblagane na Kamenitsa prez 50-te – 60-te godini na XIX v. – Izvestia na Istoricheskia muzey Kyustendil, V, chast II, 1993, 219 – 229.

Arnakis 1952: G. G. Arnakis. The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire. – The Journal of Modern History, 24/3, 1952.

Babinger 1978: Fr. Babinger. Mehmed the Conqueror and his time. Princeton University Press. Princeton-New Jersey, 1978.

Bayraktar-Tellan 2011: E. Bayraktar-Tellan. The Patriarch and the Sultan: the Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire. (Ph.D. Dissertation, Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University Ankara, June 2011).

BOA, D. PSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul. Фонд „Piskopos kalemi“, част от сериите на Bâb-i defterî.

Braude 1982: B. Braude. Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ed. Braude and Lewis, Vol. I. New York-London, 1982.

Braude 2000: B. Braude. The Strange History of the Millet System. – In: The Great Ottoman-Turkish Civilization, Vol. 2. Ankara, 2000.

C. ADL.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, Cevdet Adliye.

Çolak, Bayraktar-Tellan 2019: H. Çolak, E. Bayraktar-Tellan. The Orthodox Church as an Ottoman Institution: a Study of Early Modern Patriarchal Berats. Istanbul, 2019.

DIA 22: DIA, Vol. 22. M. Genç. İltizam, 154 – 158.

Ergenç 2004: Ö. Ergenç. The Sphere of Muqata'a: A Particular Dimension of Ottoman Spatial Organization and Inspection. International Congress in Honour of Professor Halil İnalcık: Methods and Sources in Ottoman Studies. Harvard University, 2004.

Genç 1973: M. Genç. Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi. – In: Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar, 8 – 10 June 1973. Ed. Osman Okyar. 1973, 231 – 29.

Genç 2000: M. Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul, 2000.

Gibb, Bowen 1957: H.A.R. Gibb, H. Bowen. Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. Vol. I, Part II. London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1957, 207 – 261.

Goffman 1994: D. Goffman. Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century. – New Perspectives on Turkey, 11, 1994, 135 – 158.

Inalcik 1980: H. Inalcik. Military and Fiscal Transformation. – Archivum Ottomanicum, VI, 1980, 283 – 337.

Inalcik 1982: H. Inalcik. Ottoman Archival Materials on Millets. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ed. Braude and Lewis. Vol. I. New York-London, 1982, 437 – 449.

Inalcik 1986: H. Inalcik. The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethuda). Festschrift für Andreas Tietze, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 76, 1986, 135 – 142.

Inalcik 1991: H. Inalcik. The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans. – Turcica. T. XXI – XXIII, 1991, 407 – 436.

Inalcik 1998: H. Inalcik. The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans. – In: Essays in Ottoman History. Ed. Halil İnalcık. İstanbul, 1998.

Kabrda 1955: J. Kabrda. Les documents turcs relatifs aux Impôts Ecclésiastiques prélevés sur la population Bulgare au XVIIe siècle. – Archiv Orientální, XXIII, 1955, 136 – 169.

Kabrda 1969: J. Kabrda. Le systeme fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman (d'après les documents turcs). Brno, 1969, 61 – 86.

Kenanoğlu 2004: M. Kenanoğlu. Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek. Klasik Yayınevi, İstanbul, 2004.

Konortas 1999: P. Konortas. From Taife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community. – In: Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century, Dimitri Gondicas and Charles Issawi (eds.). Princeton University Press, 1999, 169 – 179.

Kotzageorgis 2008: Ph. Kotzageorgis. About the Fiscal Status of the Greek Orthodox Church in the 17th Century. – Turcica, 40, 2008, 67 – 80.

Pantazopoulos 1967: N. Pantazopoulos. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule. Institute for Balkan Studies. 92. Thessaloniki, 1967.

Papademetriou 2001: A. Papademetriou. Ottoman Tax Farming and the Greek Patriarchate: An Examination of State and Church in Ottoman Society (15th – 16th century). PhD diss. Princeton University, 2001.

Redhouse 1996: J. Redhouse. A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1890. New Impression 1996, Lebanon.

Redhouse sözlüğü 2011: Redhouse sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce. The Redhouse Dictionary Turkish/ Ottoman- English. (On Dokuzuncu baskı. Mart 2011).

Runciman 1968: St. Runciman. The Great Church in Captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence. Cambridge University Press, 1968.

Has 1998: Ş. Selim Has. The Use of the Multaqa'l Abhur in the Ottoman madrasas in Legal Scholarship. – Osmanli Araştırmaları. 1988, 7 – 8, 393 – 418.

Turner 1969: C. J. G. Turner. The Career of George Gennadius. – Byz, 39, 1969, 420 – 455.

Ursinus 1993: M. Ursinus. Millet. – EI2, Vol. VII, 1993, 61 – 64.

Vryonis 1983: Sp. Vryonis. Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280 – 1809. A Critical Analysis. Los Angeles, 1983.

Yavuz 1984: E. Yavuz. Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu. – Belleten, C. XLVII, Ekim 1983, S. 188, Ankara, 1984, s. 1119 – 1149.

Γεδεών 1910: Μ. Γεδεών. Επισημα Γραμματα Τουρκικα. Κωνσταντινουπολη: Πατρι-
αρχικου Τυπογραφειου. 1910.

Ζαχαριάδου 1996: Ε. Ζαχαριάδου. Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483 – 1567). Αθήνα, 1996.

Κονόρτας 1998: Π. Κονόρτας. Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα). Αλεξάνδρεια, 1998.